

Poslušnosť voči autorite slúži tak dobrým, ako aj zlým cieľom. Rozhodujúce sú politické elity

Rozhovor Fedora Blaščáka so sociálnou psychologičkou Janou Plichtovou o psychologických výskumoch fašizmu.

Fedor Blaščák: Po vojne vyšla rozsiahla a veľmi vplyvná štúdia Autoritárska osobnosť od Theodora Adorna o osobnostných príčinách náklonnosti k fašistickej ideológii. O čo v tej štúdii išlo?

Jana Plichtová: Adorno, ktorý ušiel pred nacistickým režimom do USA, hľadal odpoveď na otázku, ako je možné, že milióny ľudí uverilo Hitlerovi a stalo sa poslušnými súčiastkami obľudného systému vyústil do masového vyvražďovania. Pýtal sa, či existujú nejaké osobnostné dispozície, ktoré súvisia s náklonnosťou voči fašistickej ideológii. Zaujímalo ho, aké osobnostné dispozície súvisia s nenávisťným a agresívnym antisemitizmom, s poslušnosťou voči príkazom, ktoré vedú k masovému vyvražďovaniu.

Ako to zisťoval?

Adornov tím realizoval hĺbkové rozhovory, ktorých cieľom bolo získať o skúmaných čo najviac informácií, ktoré by pomohli objasniť ich osobnostnú štruktúru. Hlavným zistením bolo, že tí, ktorí vykazujú silný antisemitizmus, majú niekoľko vlastností spoločných: obdivujú, a to nekriticky, silné authority, pohrdajú tými, ktorí sú slabí a sú na spodku „spoločenskej hierarchie“, sú za radikálne riešenia, vidia svet zjednodušene v bielo-čiernom kontraste, sú podozrievaví, za všetkým hľadajú konšpiráciu a temné sily, majú odpor k sebareflexii a súcitu, sú rigidní a dogmatickí. Škála, ktorú následne výskumníci vytvorili, aby tieto opísané črty vedeli zisťovať, sa nazýva škála fašizmu alebo F-škála. Pri overovaní tejto škály sa zistilo, že tí, ktorí vykazujú vysoké skóre fašizmu, skutočne prejavujú vyššiu mieru anti-semitizmu, etnocentrizmu ako aj proti-černošských predsudkov. F-škála sleduje celý rad psychologických aspektov ako je miera konvencionalizmu, submisivity, agresivity, poverčivosti, prudérnosti a tiež nadmerného záujmu o (homo)sexualitu.

Platí stále, čo napísal Adorno ešte v roku 1950?

Adornov tím (Else Frenkel-Brunswik, Daniel Levinson, and Nevitt Sanford) sa domnieval, že jedinci s autoritárskymi dispozíciami poslušne a nekriticky nasledujú silných vodcov, lebo im to poskytuje možnosť vybiť si svoju dlhodobu potláčanú agresivitu na slabších a nižšie postavených. Agresia podľa tohto výkladu je spôsobená frustráciou prirodzených potrieb, ktoré dlhodobo potláča rodinná výchova, keď kladie na dieťa príliš prísne nároky a uplatňuje tvrdé tresty za neposlušnosť. Tento hlbinný výklad neskôr spochybnili výskumy, ktoré ukázali, že rozhodujúci nie je prísnosť výchovy, ale samotné predsudky rodičov a blízkych ľudí, ktoré deti preberajú a napodobňujú.

Takže individuálny psychologický profil fašistu najviac ovplyvňuje výchova v rodine?

Áno, avšak len v tom zmysle, že postoje rodičov slúžia ako modely pre napodobňovanie. Popri tom existujú aj modely širšieho sociálneho prostredia, najmä v rovesníckych skupín. Výstižne to ilustruje prirodzený experiment, v ktorom sa zisťovala miera autoritárstva u novo zapísaných študentov

a porovnávala sa s jeho mierou po uplynutí prvého ročníka štúdia. Zhodou okolností jedna časť študentov bývala na internáte s liberálne orientovanými rovesníkmi, ktorí vykazovali nízku mieru predsudkov, kým druhá časť žila v internáte s konzervatívnymi študentmi. Pokiaľ by príčinou bola len autoritárska osobnosť, nemalo by dôjsť k žiadnym zmenám. Výsledky však toto očakávanie nepotvrdili. U oboch skupín študentov sa zistil pokles autoritárstva, avšak u tých, ktorí bývali s liberálnymi študentmi, bol pokles podstatne výraznejší. Tento jedinečný experiment jasne ukázal, že predsudky súvisia s dostupnými modelmi a vzorcami myslenia. Otázne teda je, či vôbec a keď áno, tak nakoľko je autoritárska osobnosť príčinou predsudkov.

Čo tu treba silno rozlišovať?

Máte pravdu, treba si ujasniť rozdiel medzi koreláciami a príčinnými vzťahom. Autoritárstvo nemusí byť priamo v príčinnom vzťahu s predsudkami a ich pozorovanú koreláciu môže spôsobovať nejaká tretia premenná, ktorá ovplyvňuje tak autoritárstvo, ako aj predsudky (rasizmus a antisemitizmus). Tiež je dôležité vziať do úvahy, že korelácia medzi autoritárstvom a predsudkami sa nepotvrdila za každých okolností. Napríklad, keď sa v Juhoafrickej republike zmenil režim a skončila politika segregácie, zistil sa pokles rasizmu bielych voči černochoom, pričom k najvýraznejšiemu poklesu predsudkov došlo tam, kde boli kontakty medzi bielymi a čiernymi najčastejšie. Norma rovnosti, ktorú nastolila vláda Mandelu v kombinácii s častejším medzirasovým kontaktom bola príčinou poklesu rasistických predsudkov. S touto zmenou však nenastal pokles autoritárstva.

Zaujímavý je aj ďalší výskum, ktorý sledoval prírastok a úbytok členov autoritatívnych náboženských spolkov v dlhšej časovej perspektíve. Ukázalo sa, že v čase hospodárskej krízy a politických otrasov dochádza k ich nárastu členov, kým v čase blahobytu k ich úbytku. To znamená, že tendencia hľadať silného autoritatívneho vodcu je závislá od spoločenskej situácie, ktorá vyvoláva neistotu a strach. Zdá sa, že politici túto súvislosť intuitívne chápu a niektorí ju aj zneužívajú, keď zámerne vyvolávajú obavy a strach z možného ohrozenia, ktorému oni budú tvrdo a odhodlane čeliť.

Aj Zimbardov väzenský experiment a mnohé ďalšie sociálno-psychologické experimenty priniesli dôkazy v prospech hypotézy, že situačné faktory a skupinová dynamika dokážu aj z dobrého človeka urobiť zločinca.

Áno, podľa Zimbarda aj dobrí ľudia v istých situáciách zlyhávajú, prekračujú svoje morálne zásady a konajú bez citu a morálnej zodpovednosti. Zimbardo označuje za hlavné príčiny morálneho zlyhania prílišnú konformitu, bezmyšlienkovitosť, nekritickú podriadenosť voči autoritám a ambíciu vyrovnáť sa im, získať čo najvyššiu pozíciu v spoločenskej hierarchii. Okrem toho morálne zlyhanie uľahčujú také situačné a skupinové premenné ako záruka anonymity, nejasne vymedzená zodpovednosť, skupinové normy násilia a ponižovania. Dôležité sú aj poznatky, ktoré idú nad rámec Zimbardovho vysvetlenia, že zločiny proti ľudskosti sú ľudia schopní vykonať, a to aj bez výčitiek svedomia, ba dokonca aj s pocitom dobre vykonanej práce, len za určitých podmienok, a to ak je zodpovednosť za ne inštitucionalizovaná, rozdelená, ak sa používa jazyk a zdôvodnenie, ktoré ich „posväcuje“ a spája s „vyšším kolektívnym blahom“. Ak totiž zločiny proti ľudskosti nemajú toto krytie, je podstatne ťažšie získať potrebných komplicov a ochotných realizátorov. Aj tu však môže významnú úlohu zohrať disent, teda otvorená kritika proklamovaných cieľov a nesúhlas so zločineckou praxou.

Zimbardova téza, že príčinou neľudského zaobchádzania sú situačné faktory, vyvolala kritické reakcie a podnietila ďalšie výskumy. Tie viedli aj k revízii pôvodného tvrdenia, že účastníkmi väzenského experimentu boli úplne normálni a dobre socializovaní študenti. Simulácia náboru dobrovoľníkov pre fiktívny väzenský experiment v porovnaní s čisto psychologickým experimentom umožnila preukázať, že účasť na väzenskom experimente uprednostňovali dobrovoľníci s odlišnou osobnosťou ako tí, ktorí sa hlásili do obvyčajného psychologického experimentu. Išlo o rozdiely v *1. dispozičnej agresivite*, *2. pravícovom autoritárstve*, *3. machiavelizme (tendencia manipulovať a zneužívať iných v prospech egoistických cieľov)*, *4. narcizme (nekritický seba-obdiv)* a *5. orientácii na sociálnu dominanciu (túžba po moci)*. Existujú aj dodatočné dôkazy o tom, že tí, ktorí v Milgramovom experimente neodmietli použiť aj tie najsilnejšie šoky, vykázali najvyššie skóre pravícového autoritárstva.

Dokážu naopak niektoré pozitívne osobnostné črty človeka vybaviť odolnosťou voči bezcitnému a neľudskému konaniu, hoci to aj autorita vyžaduje a režim schvaľuje?

Jednoznačná odpoveď na takto dobre a komplexne položenú otázku, obávam sa, neexistuje. Je to dané aj tým, že skúmaniu pozitívnych ochranných charakteristík ľudskej povahy sa venovala ďaleko menšia pozornosť ako negatívnym vlastnostiam. Existujú však čiastkové experimentálne výskumy, ktoré poukazujú na účinnosť dvoch osobnostných dispozií s vysokým ochranným faktorom, a to *dispozičná empatia (súciť s obeťami, zaoberanie sa perspektívou druhých)* a *altruizmus (nesobecké, prosociálne správanie)*. Altruizmus a agresia sa navzájom vylučujú, čo potvrdzuje ich negatívna korelácia. Súdne procesy s nacistickými zločincami však ukazujú, že na lavici obžalovaných zo zločinov proti ľudskosti sedeli aj osoby, ktoré necítili osobnú nenávisť voči Židom a ani sami neboli agresívni a nikoho priamo nezabili. Eichmanna nemotivovala nenávisť, ani tendencia k agresivite, ale jeho ambície stať sa úspešným a váženým občanom. To bol hlavný motív jeho vernej služby Hitlerovi a vyššiemu cieľu vyčistiť európsky priestor od Židov.

Na správnej stope sú teda tí ľudia, ktorí sa zameriavajú na pozitívne príklady a pozerajú sa skôr na svetlé stránky života?

Príklad Dánska, ktorého obyvateľstvo patrí medzi najšťastnejšie na svete a ktoré v období holokaustu bolo solidárne so židovskými spoluobčanmi, a tak znemožnilo akékoľvek deportácie, túto tézu podporuje. Príklad je to skvelý, avšak musíme sa vystríhať unáhlených záverov. Je zrejmé, že v tomto prípade zohral významnú úlohu kráľ ako aj relatívna prosperita a otvorenosť mestského obyvateľstva. Vieme však povedať, že fašistickej a inej nenávisťnej ideológii lepšie vzdorujú tí, ktorí si osvojili univerzálne humanistické hodnoty a morálnu zodpovednosť voči všetkým ľuďom, nielen voči svojim blízkym. Na druhej strane hedonistické hodnoty, sebecké záujmy a meritokratické hodnoty takýto ochranný účinok nemajú. Stále je tu otvorená otázka, či osvojenie si rovnostárskych a univerzálnych humanistických hodnôt a silne vyvinutý zmysel pre spoločenskú zodpovednosť sú postačujúcou ochranou proti fašizmu a nenávisťným ideológiám.

Čo robiť, ak zlyhá výchova v rodine? Dokážu školy ako inštitúcie vštepiť žiakom morálne hodnoty?

Výskumy pod vedením amerického psychológa Alberta Banduru a jeho spolupracovníkov ukázali, že keď si humanistické hodnoty žiaci osvojujú spolu s morálnou zodpovednosťou nielen teoreticky, ale aj prakticky v každodennom živote školy, má to na všetkých zúčastnených pozitívny účinok. Keď žiaci

a žiačky zažijú pozitívnych učiteľov a skúsenosť, že morálne sa angažovať v prospech tých, ktorým sa ubližuje, s ktorými sa nejedná s rešpektom a pochopením, je dobré a potrebné, tak aj v budúcnosti takto konajú pravdepodobnejšie ako bez takejto skúsenosti.

Morálne angažovanie voči nespravodlivosti a násiliu možno zvýšiť už u malých detí. Stačilo, keď deti dostali možnosť napodobňovať modely angažovania sa v prospech odmietaných, či šikanovaných detí. Na druhej strane, existujú dôkazy aj o tom, že deti v útlom veku napodobňujú aj negatívne modely, napr. morálnu ľahostajnosť svojich rodičov voči diskriminovaným skupinám. Deti, ktoré sa málo angažujú v prospech spravodlivosti a dobra pre všetkých, vykazujú viac agresívneho a neskôr aj delikventného správania.

Je morálne konanie súčasťou našej prirodzenosti, ako si to myslel Kant s jeho „kategorickým imperatívom“, alebo sa morálke musíme naučiť?

Večná otázka. Podľa môjho presvedčenia, ľudia sú obdarení dispozíciou uvažovať o sebe a druhých v morálnych kategóriách a konať morálne, dokonca aj na úkor seba. Navyše, sú vybavení empatiou, ktorej súčasťou je súcitiť a schopnosť predstaviť si mentálne stavy druhého. Súčasne však potrebujú tieto dispozície praktizovať a rozvíjať, v čom dôležitú úlohu zohrávajú rodičia/pestúni, príbuzní, neskôr rovesnícke skupiny plus všetky inštitúcie, ktoré sa starajú o vzdelanie, rozvoj schopností, daností a hodnôt dieťaťa. Dôležité sú pritom bezprostredné ako aj sprostredkované pozitívne vzory autorít a rovesníkov.

Neskôr sa treba učiť tomu, ako odolať pokušeniu a navádzaniu vypnúť morálne hodnoty a zodpovednosť. Morálne štandardy totiž nefungujú ako pevné regulátory konania. Človek ich dokáže vypínať a konať v rozpore s nimi. Vypínanie morálnych zásad a empatie voči nepriateľovi je súčasťou vojenského výcviku a výcviku politicky extrémistických skupín. Jednotlivci rovnako ako inštitúcie používajú mnohoraké stratégie, akými si toto vypínanie morálnych zásad uľahčujú. Jednak zdôvodňujú oprávnenosť agresie a násilia, umenšujú jeho dôsledky, podiel svojej zodpovednosti a jednak vymýšľajú a používajú jazyk, ktorý zakrýva a relativizuje neľudskosť ich konania. Ako tieto taktiky a stratégie odhaliť, ako im nepodľahnúť a ako im čeliť, je dosť zložitá a vyžaduje si to preto prípravu a tréning.

Ako najúčinnnejšie relativizujú zločinci vlastnú morálnu zodpovednosť?

Existujú viaceré spôsoby ako zhodiť zodpovednosť na vyššiu autoritu (počúvali len rozkazy) alebo naopak predstierať, že ide len o náhodnú chybu, či omyl podriadených. Často svoje amorálne konanie obhajujú nejakým vyšším princípom, kolektívnym dobrom, alebo teóriou menšieho zla. Často tiež sponchýňujú dôsledky svojich nemorálnych činov, osobnú zodpovednosť za ne, poukazujú na úlohu pomocníkov a sprostredkovateľov. Ak hrozí, že sa za ich nekalé činy dočkajú spravodlivého súdu, zahladzujú stopy, ničia dôkazy atď. V technokraticky vyspelejšej spoločnosti je hrozba takejto odosobnenej neľudskosti stále desivo aktuálna.

Je tu jadrom vysvetlenia poslušnosť voči autorite?

Čiastočne áno, avšak dôležité sú aj ďalšie spomínané komponenty, najmä nekritické a dogmatické myslenie a nedostatok empatie. Avšak aj konštelácia spoločenských, mocenských, ekonomických podmienok hrá dôležitú rolu popri iných ešte málo prebádaných faktoroch. Komplikovanosť Vašej otázky spočíva v tom, že morálne konanie jednotlivca nie je absolútne odtrhnuté od vyznávaných

morálnych hodnôt a uznávaných spoločenských noriem a cieľov. Jedinec sa necíti dobre, keď ich nerešpektuje, keď má konať odlišne ako iní. Nastolenie spravodlivosti však vyžaduje, aby sme určili osobnú zodpovednosť každého konkrétneho páchatela, hoci aj koná v súlade s politicky akceptovaným cieľom, ktorý však popiera ľudskosť iných (prípád Eichmann). Tendencia prispôbovať sa normám, konať v súlade s autoritami je pravdepodobne rovnako súčasťou ľudskej prirodzenosti ako dispozícia k morálnemu konaniu.

Nedomnievam sa však, že tieto dispozície sú nemenné a odolné voči učeniu, tréningu, skúsenosti. Samotná citlivosť voči normám a hodnotám - konformita – je základom spoločenského spôsobu ľudskej existencie a slúži tak dobrým, ako aj zlým cieľom. Kľúčovú rolu v tom zohrávajú normotvorné elity.

Sme v tejto situácii odkázaní „len“ na reči o morálke? Ako keď Masaryk povedal, že v demokracii ide o to „nebáť sa a nekradnúť“, alebo keď Václav Havel vysvetlil, že „pravda a láska musia zvíťaziť nad lžou a nenávisťou“.

To iste nie, ale na druhej strane nemôžeme sa ani celkom spoľahnúť na morálnu reguláciu jednotlivcov. Dôležité sú hodnotové základy, na ktorých stojí ten ktorý spoločenský, ekonomický a politický systém, dôležité sú aj aktuálne predkladané a diskutované vízie o spoločnom dobre. Ak sú tieto vízie nehumánne a deštruktívne, tak to nemožno pasívne tolerovať. Nesúhlas, odpor voči neľudskosti a nespravodlivosti je to, čo udržiava spoločnosť v ľudských pomeroch. Vzoprieť sa zvrátenému systému je podstatne náročnejšie ako nedopustiť, aby sa takým stal.

Keď sa teda iba prizierame nenávisti na facebooku, keď sa neozveme ako rodičia na adresu zlých škôl alebo, keď riaditelia škôl tolerujú extrémistické prejavy u učiteľov, tak tu fakticky kopeme hrob slobody a demokracie.

Presne tak. Keď dovoľíme, aby sa bez súcitu zaobchádzalo s inými ľudskými bytosťami, ničí to aj našu ľudskosť a podkopáva základy demokracie. Bez prepojenia morálnej citlivosti na každodennú realitu sa nevyhneme rizikám odludštenej spoločnosti. Nesmieme rezignovať na našu morálnu zodpovednosť za spoločenské pomery, za kvalitu všetkých verejných inštitúcií, vrátane tých Vzdelávacích.

Školy nemajú byť len miestom odovzdávania poznatkov, ale aj miestom, kde sa praktizuje ľudskosť a altruizmus, kde žiaci a študenti rozvíjajú a cibrú kritické myslenie, vzájomné pochopenie, tímovú spoluprácu, spôsobilosti riešiť spory a rozdiely v názoroch a presvedčeniach kultivovane a nenásilne. Škola a nielen ona by mala byť miestom diskusie, stretávania a spoznávania našej rozmanitosti a originality, a nie miestom nátlaku ku konformite a homogenite, či presadzovania egoistických záujmov.